

فصلنامه علمی سراج منیر، سال دهم، شماره ۳۵، تابستان ۱۳۹۸، صص ۷-۳۴

مقاله پژوهشی

تبیین جامعیت مکتب اهل بیت (ع) در سازمان‌دهی ارتباط مؤثر انسان با قرآن کریم

پرویز آزادی*

استادیار علوم قرآن و حدیث، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران

فاطمه باقری بهلولی

کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران

فاطمه آقاخانی

کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۰۹/۰۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۸/۱۰)

چکیده

قرآن کریم وحی الهی برای هدایت انسان به صراط مستقیم است. پیامبر اکرم (ص) اولین مبلغ، مفسر و مبین قرآن کریم است. سیره ایشان نشانگر راه صحیح تعامل و برقراری ارتباط مردم با قرآن کریم است. بعد از آن حضرت بنابر حدیث ثقلین تنها کسانی که شایستگی تبیین و تفسیر قرآن را داشتند، اهل بیت (ع) بودند. بنابراین فقط پیامبر اکرم و ائمه (ع) می‌توانند به مسلمانان شیوه صحیح برقراری ارتباط و بهره‌مندی از قرآن کریم را بیاموزند. در مکتب اهل بیت علاون بر تأکید بر آداب ظاهری برقراری ارتباط با قرآن از قبیل وضو داشتن، مسواک زدن قبل از قرائت، نگاه کردن به مصحف شریف، سکوت در هنگام تلاوت، با صدای حزین تلاوت کردن، قرائت به صورت ترتیل، خواندن دعا و استعاذه قبل از تلاوت، تأکید فراوانی بر آداب باطنی برقراری ارتباط نیز شده است؛ آدابی از قبیل تدبر در آیات قرآن کریم، داشتن اخلاص در قرائت، اظهار خشوع و رقت قلب در هنگام قرائت، خود را مخاطب کلام وحی قرار دادن و خود را مخاطب اوامر و نواهی خداوند دانستن. تأکید بر آداب باطنی برقراری ارتباط در مکتب اهل بیت به مراتب دارای جایگاه بالاتری است و وجه متمایز اصلی آن از سایر مکاتب است؛ چرا که در این صورت ارتباط مؤثر و سازنده انسان با قرآن برقرار

* Email: azadiparviz@ut.ac.ir (نویسنده مسئول)

می‌شود و نه صرفاً تأکید بر آداب ظاهری تلاوت قرآن کریم. هدف اصلی این نوشتار نشان دادن وجه تمایز تعامل مثبت و تأثیرگذار مکتب ائمه (ع) از سایر مکاتب در امور باطنی است.

واژگان کلیدی: قرآن، مکتب اهل بیت، آداب ظاهری، آداب باطنی، تعامل با قرآن.

مقدمه

درک عظمت قرآن کریم، در گرو شناخت قرآن در تمامی ابعاد است. قرآن کریم در برگیرنده عالی‌ترین معارف و مضامین الهی در زمینه خداشناسی، اسماء و صفات الهی، اسرار توحید، اسرار جهان غیب، شناخت انسان و فرجام کار او، اخبار غیبی مربوط به گذشتگان و آیندگان است و همچنین حاوی نظام‌های اجتماعی، حقوقی، اقتصادی و سیاسی است که بشر برای سعادت و خوشبختی جاودانه خود به آن نیاز دارد (بقره/۱۸۵؛ آل عمران/۱۳۸؛ انعام/۵۹-۳۸؛ جاثیه/۲۰؛ حدید/۹). قرآن کریم تبیین‌گر راهی است که پیمودن آن انسان را از سرسپردگی ستمگران نجات می‌دهد و معیارهای جاودانه برای شناخت حق از باطل و سره از ناسره عرضه می‌دارد (قصص/۴۳) با شناخت این ویژگی‌ها و خصوصیات است که درک عظمت و رفعت ذاتی قرآن کریم و برتری آن بر دیگر انوار الهی روشن می‌شود. علاوه بر این ویژگی‌ها، انتساب و اتصال قرآن به وحی، عظمت و رفعتی فراتر از اندیشه‌های عادی به آن بخشیده، و این کتاب را دارای برکات و آثار خاصی در جسم و روح انسان - بلکه در تمام جهان هستی - قرار داده است (الاسراء/۱۰۷؛ شعرا/۹۳).

شناخت حقیقت قرآن کریم و احاطه کامل بر همه ابعاد آن جز برای کسانی که مصداق اتم و اکمل آیه **(لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ)** هستند، میسر نیست (رک؛ طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۱۹: ۱۳۷، مقدمه المیزان: ۱۲) از این رو، برای شناخت عظمت و فضیلت قرآن و برقراری ارتباطی موثر، باید به حاملان علوم الهی و آگاهان به اسرار این کتاب عظیم که همانا پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت (ع) هستند، مراجعه کرد و در سایه آموزه‌های آنها به فهم تعالیم قرآن نایل آمد و عظمت آن را درک کرد. در پرتو صدها روایت و سیره عملی و موضع‌گیری اهل بیت در گفت‌وگوها و جدال با مخالفان به خوبی آشکار می‌گردد که آنان، قرآن را محور هدایت و پشتوانه اصلی رسالت دانسته و آن را مرجع دینی، علمی و فقهی و روش عملی قرار می‌داده‌اند (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۴: ۴۶-۴۶).

(۴۷) و خود را تنها اهل محق قرآن کریم معرفی کرده اند. اهل چیزی بودن به معنای انس و ارتباط و اختصاص داشتن به آن است (ر.ک؛ مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۱: ۱۶۹) بنابراین والاترین مرتبه اهلیت با قرآن کریم، اختصاص به ائمه معصومین (ع) دارد، چنانچه امامان معصوم در مقام بیان اهلیت خود بر قرآن این گونه اذعان کرده‌اند که خود را با متابعت از هواهای نفسانی و قیاس در دین، به هلاکت نیندازید، زیرا خداوند برای قرآن اهلی قرار داده‌است که با وجود ایشان، شما را از دیگران بی‌نیاز نموده و معلومات واقعی فقط همانست که آنها به آن امر کرده باشند به همین دلیل خداوند فرموده است، اگر چیزی را نمی‌دانید از اهل ذکر (اهل قرآن) پرسید و با این آیه ما را قصد کرده‌است (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲: ۱۳۲).

بنابراین پیوند میان قرآن و اهل بیت (ع) پیوند عمیق و ناگسستنی است، همراهی اهل بیت با قرآن در حدیث ثقلین تأکید و تأییدی است از سوی پیام‌آور وحی بر این رابطه وثیق و مستحکم که با اشاره و خواست صاحب وحی یعنی باری تعالی بوده‌است (ر.ک؛ حمیری، ۱۴۱۳ق: ۷؛ صفار، ۱۴۰۴ق، ج ۱: ۴۱۴؛ کلینی، ۱۴۲۹، ج ۲: ۲۵؛ ترمذی، ۱۴۰۳، ج ۱۳: ۲۰۱-۲۰۰). این مطلب نشانگر جایگاه ائمه و مکتب تفسیری آنان در رابطه با قرآن است. بنا بر تأکید مکرر پیامبر اکرم «هُم مَعَ الْقُرْآنِ وَالْقُرْآنُ مَعَهُمْ، لَا يَفَارِقُونَهُ وَلَا يَفَارِقُهُمْ» (ر.ک؛ ابن ابی زینب، ۳۹۷ق: ۸۱). همچنین خاندان عصمت و وحی برگزیدگانی هستند که طبق آیه «تطهیر» در اوج پاکی و قداست قرار گرفته و از هر گونه پلیدی بدور (ر.ک؛ هلالی، ۱۴۰۵ق، ج ۲: ۶۴۶؛ کلینی، (ط- دارالحدیث)، ۱۴۲۹ق، ج ۱: ۲۸۷) و تمام تار و پود وجودشان با قرآن عجین شده است؛ شایسته‌ترین انسان‌هایی هستند که تفسیر روشن آیات الهی را فراراه تشنگان حقیقت قرار می‌دهند. اهلیت قرآن پس از اهل بیت (ع) شایسته کسانی است که از انس و الفت و فهم معانی عمیق قرآن کریم، بهره بیشتری داشته باشند و مخصوصاً با به کار بستن دقیق مفاهیم قرآنی از جلا و صفای روحی و نفسانی خوبی برخوردار باشند.

در این نوشتار به صورت خاص بر این موضوع که اهل بیت (ع) تا چه میزان در کنار آداب ظاهری به آداب باطنی تعامل با قرآن اهمیت می‌دادند توجه می‌شود؛ موضوعی که در کمتر نوشتاری به این گستردگی و جامعیت در حد یک مقاله به آن پرداخته شده است. این چنین تعاملی می‌تواند انسان طراز مکتب قرآن و اهل بیت را در جامعه اسلامی تربیت نماید و جایگاه واقعی و موثر قرآن در زندگی انسان مسلمان را ایجاد نماید.

۱. تبیین جایگاه قرآن در هدایت انسان در مکتب اهل بیت

لازمه برقراری ارتباط با هر مقوله‌ای در مرحله اول شناخت آن به صورت کامل است. ائمه علیهم‌السلام در این راستا در قول و فعل به مسلمانان نشان داده‌اند که قرآن کریم خود چه جایگاه والایی در هستی دارد و چه نقش بی‌نظیری در هدایت انسان ایفا می‌کند. از دیدگاه اهل بیت فضیلت و برتری گفتار خدا بر سایر گفتارها به مانند برتری خود پروردگار بر مخلوقاتش معرفی نموده‌اند (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹: ۱۶) قرآن برترین نعمتی است که خداوند به انسان‌ها داده است و به واسطه این نعمت بزرگ، از دیگر کتب که داعیه‌دار برنامه هدایتی برای زندگی انسان هستند بی‌نیاز (ر.ک؛ حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۶: ۱۸۶) و از زندگی سعادت‌مند و دیگر برکات الهی بهره‌مند می‌شود (ر.ک؛ شعیری، بی‌تا: ۴۱). اهل بیت مهم‌ترین رسالت قرآن کریم را هدایت و راهنمایی بشر به سوی سعادت و کمال می‌دانند که این رسالت را در همه شرایط و دوره‌های زندگی حتی سخت‌ترین شرایط ظلمانی به عهده دارد (ر.ک؛ کلینی (ط-الإسلامیه)، ۱۴۰۷، ج ۲: ۵۹۹) قرآن؛ پند دهنده‌ای است که مکر و فریبی در پندهایش نیست و برنامه هدایتی است که گمراهی در آن راه ندارد و کسی را که طالب هدایت با برنامه‌ی هدایتی قرآن باشد، از کوردلی و گمراهی‌اش می‌کاهد (ر.ک؛ شریف‌رضی، ۱۴۱۴: خطبه ۱۷۶؛ نوری، ۱۴۰۸، ج ۴: ۳۹).

یکی از ابعاد عظمت قرآن کریم فراگیر بودن آن بر تمام معارفی است که بر پیامبران قبلی در کتاب‌های الهی نازل شده است، (انعام/۵۹؛ نحل/ ۸۹) چون قرآن صورت نهایی و کامل آن کتاب-هاست و به هیچ وجه محتوای این کتاب الهی گسسته از آن کتاب‌ها نیست (مائده/۴۸) و قرآن بر محتوای آنها احاطه و نظارت دارد (ر.ک؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۶۰۱) علاوه بر اینکه قرآن شامل مضامین کتب مقدس ادیان سابق می‌شود، در بردارنده سخنان جامع و فراگیر نیز است، (ر.ک؛ طوسی، ۱۴۱۴ق: ۴۸۴) به این دلیل قرآن در هر موضوعی از موضوع‌های مربوط به هدایت انسان سخن و پیامی برای گفتن دارد (ر.ک؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق، ج ۱: ۲۶۰) تبیین‌گری قرآن در محدوده امور هدایتی انسان است (ر.ک؛ طباطبائی، بی‌تا، ج ۱۲: ۳۲۵) و جامعیت قرآن یعنی کمال قرآن از حیث نحوه بیان و یا از جهت گسترش مسائل و موضوعات است (ر.ک؛ طباطبائی، ۱۳۵۳ش: ۲۲-۲۳؛ طباطبائی، بی‌تا، ج ۲: ۴۷).

با این اوصاف قرآن کریم ارزشمندترین کتابی است که انسان می‌تواند با آن ارتباط برقرار کند. اولین و مهمترین شیوه برقراری ارتباط قرائت است. در کنار تأکید قرآن کریم بر قرائت، ائمه علیهم‌السلام نیز آن را بالاترین عبادت معرفی کرده‌اند (ر.ک؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۶: ۱۹۱) و آن را جلادهنده قلب‌ها و زداینده زنگارهای مختلفی که در زندگی بر آن حمل می‌شود، معرفی کرده (ر.ک؛ راوندی، ۱۴۰۷ق: ۲۳۷) و شافی مرض‌های روحی و حیات بخش قلب مرده و موجب دوری از گناهان و منکرات دانسته (ر.ک؛ بحرانی، ۱۳۷۴ش، ج ۱: ۱۹) و باروری ایمان قاری با قرائت قرآن (غررالحکم ودررالكلم، ص ۵۷۲)، مصونیت قلبی که قرآن در آن نهفته باشد از عذاب الهی، بهره‌مندی از زندگی سعادت‌مند (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹: ۱۹؛ شعیری، بی‌تا: ۴۱) و رسیدن به مقامات عالی‌ه در روز قیامت را از دیگر برکات قرائت آن برشمرده‌اند (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۶، ج ۱۳: ۱۱۹-۱۲۰-۱۳۰، ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۱۳: ۱۲۲).

آنچه که باید به آن توجه نمود این است که تنها با قرائت قرآن فضایل مذکور حاصل نمی‌شود و صرف حافظ بودن برای در امان ماندن از عذاب الهی کافی نیست چه بسا قاریانی که قرآن آنها را لعن می‌کند (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹: ۱۸۵؛ شعیری، بی‌تا: ۴۸)، بلکه معیت تلاوت و عمل به قرآن است که قاری قرآن را از عذاب الهی مصون می‌دارد و باعث رساندن او به مقامات عالیه الهی می‌شود.

۲. آداب برقراری ارتباط با قرآن کریم

در مکتب اهل بیت شروع برقراری ارتباط با قرآن کریم با تلاوت شروع می‌شود. به دلیل جایگاه فوق العاده قرآن کریم، قرائت آن دارای آدابی است. این آداب در درجه اول، همواره به انسان جایگاه رفیع را تذکر می‌دهد. بر اساس معارف اهل بیت علیهم‌السلام آداب برقراری ارتباط با قرآن کریم را می‌توان به دو دسته اصلی تقسیم کرد: آداب ظاهری تعامل قرآن کریم و آداب باطنی تعامل با قرآن کریم.

۲-۱. آداب ظاهری ارتباط با قرآن کریم

در این بخش به مهمترین آداب ظاهری برقراری ارتباط با قرآن کریم از دیدگاه اهل بیت اشاره می‌شود:

۲-۱-۱. وضو، طهارت و نظافت

طهارت از شروط حضور در محضر قرآن و بهره‌برداری از آیات الهی است. از جمله اولین آداب قرائت قرآن، طهارت و پاکی بدن به مصداق آیه **﴿لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ﴾** (واقعہ/۷۹) است. بسیاری از مفسران این آیه را به عدم جواز مس کتابت قرآن بدون غسل و وضو تفسیر کرده‌اند (ر.ک؛ طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۹: ۳۴۱). مس کلمات قرآن مجید جز

بر پاکان - که غسل یا وضو دارند - روا نیست و هنگام تلاوت کلام‌الله داشتن طهارت شرعی مستحب است (ر.ک؛ رکنی، ۱۳۷۹: ۵۱). البته قرائت بی وضو حرام نیست؛ ولی رعایت احترام کلام خدا، به داشتن وضو هنگام تلاوت است. برخی نیز مس قرآن را مس معنوی دانسته‌اند؛ یعنی علم به معارف قرآن جز بر پاکان خلق میسر نیست (ر.ک؛ طباطبائی، بی تا، ج ۱۹: ۲۳۷).

ظاهر بودن شخص قاری حین قرائت، به عنوان یکی از آداب تعامل با قرآن مطرح است (ر.ک؛ صدوق، ۱۳۶۲، ج ۲: ۶۲۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۳: ۱۳۰). امام رضا (ع) مس خطوط و تماس بدن با قرآن را برای جنب را به جهت آیه *{لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ}* (واقعه/۷۹) نهی کرده است (ر.ک؛ حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۱: ۳۸۴). همچنین به طهارت بدن بعد از تخلی و وضو گرفتن برای قرائت قرآن دستور داده شده است (ر.ک؛ حمیری، ۱۴۱۳: ۳۹۵). وضو گرفتن بعد از طهارت نیز از مستحبات قبل از قرائت قرآن است (ر.ک؛ راوندی، ۱۴۰۵، ج ۱: ۱۱)، طبق توصیه اهل بیت (ع) اگر قاری بخواهد قرآن را مس و یا کتابت کند وضو گرفتن واجب می شود (ر.ک؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ط-الإسلامیة)، ج ۳: ۵۰).

۲-۱-۲. مسواک

پیامبر اکرم (ص) و ائمه (ع) در خصوص نظافت دهان به عنوان راه ورود کلام الهی توصیه‌های مکرر نموده‌اند (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۳: ۱۳۰؛ برقی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۵۵۹؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۱: ۵۳) «إن أفواہکم طرق القرآن فطهروها بالسواک» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲: ۲۳) و «لکل شیء طهور و طهور الفم السواک» (طبرسی، ۱۴۱۲: ۴۹). بهترین دهان‌ها را دهانی دانسته‌اند که از همه خوش‌بوتر باشد (ر.ک؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲: ۲۲) چرا که گذرگاه قرآن است (ر.ک؛ قتال نیشابوری، ۱۳۷۵، ج ۲: ۳۰۸). نیز مسواک زدن و قرائت قرآن را یکی از راه کارهای تقویت حافظه، افزایش حسنات و

موجب خشنودی پروردگار و عمل به سنت پیامبر دانسته‌اند (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۶: ۴۴۳ و ج ۷۳: ۱۳۰؛ ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۲: ۴۸۱؛ کافی، ۱۴۲۹، ج ۱۳: ۱۵۰).

۲-۱-۴. سکوت هنگام استماع قرآن

سکوت به هنگام استماع قرآن کریم ارج نهادن به مقام قرآن است. طبق آیه (وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ) (اعراف / ۲۰۴) البته انصات، سکوت همراه با گوش دادن است (ر.ک؛ طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۸: ۳۸۲). این رهنمود قرآنی، در سخن اهل بیت (ع) نیز متبلور است؛ ایشان (ع) گوش دادن به آیات الهی و سکوت هنگام شنیدن قرآن را حسنه و انجام آن را موجب ثواب و پاداش الهی می‌دانند (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹: ۲۰) و به سکوت هنگام قرائت قرآن در نماز جماعت و غیر آن و هنگام شنیدن آن دستور داده و آن را واجب شمرده‌اند (ر.ک؛ حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۶: ۲۱۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۵: ۲۲). همچنین سکوت هنگام قرائت قرآن در نماز جماعت را برای بهره‌مندی از رحمت خداوند توصیه کرده‌اند (ر.ک؛ عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۴۴) در سیره امام علی (ع) است که وقتی که ابن‌الکواء پشت سر ایشان آیه (لَسِنَّ أَسْرُكْتَ لِيَحْبِطَنَّ عَمَلُكَ وَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ) (زمر / ۶۵) را خواند و امام هنگام شنیدن آیه قرآن سکوت کرد (ر.ک؛ کلینی (ط - الإسلامية)، ۱۴۰۷، ج ۱: ۴۲۷؛ قمی، ۱۳۶۷، ج ۲: ۱۶۰) بنابراین ادب ایجاب می‌کند که شنونده به احترام ناطق و سخنگوی فاضل، به بیانات وی گوش داده سکوت نماید، هنگام تلاوت قرآن نیز که کلام خالق و از هر حیث نسبت به سخن مخلوق برتری دارد سزاوار است کلیه شنوندگان در کمال ادب و احترام، سکوت اختیار کرده به کلام حضرت حق گوش فرا دهند (ر.ک؛ بیگلری، بی‌تا: ۲۸۹).

۲-۱-۵. قرائت با صوت حسن

خواندن قرآن با صوت حسن، باعث زیبایی و جاذبه آن و افزایش تاثیرگذاری آن بر دل‌ها می‌شود. همچنان که قرائت زیبای پیامبر (ص) و ائمه (ع) باعث جذب افراد زیادی به دین اسلام می‌شد. در بیان احوالات معصومین است که خوش صداترین مردم در قرائت بودند، وقتی صدای قرائت قرآن‌شان بلند می‌شد ساقیان و رهگذران با شنیدن صدای ایشان دل به نوای خوش قرآن‌خوانی آنان می‌دادند (ر.ک؛ ابن ادریس، ۱۴۱۰، ج ۳: ۶۰۴؛ مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۱۲، ص ۵۰۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۸: ۲۳۸؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۶۱۶). ائمه علیهم‌السلام پیروانشان را نیز به قرائت با صوت حسن و مراقت و هم صحبتی با کسانی که صوت زیبایی دارند تشویق می‌کردند (ر.ک؛ ابن اشعث، بی‌تا: ۱۷۳) نیز صوت حسن را زینت قرآن دانسته و توصیه می‌کردند قرآن را با صوت حسن زینت دهید و بر زیبایی آن بیفزایید (ر.ک؛ حر عاملی، ۱۳۹۱، ج ۴: ۸۵۹؛ الکافی (ط-الإسلامیة)، ۱۴۰۷، ج ۲: ۶۱۵؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲: ۶۹) همچنین از پیامبر اکرم (ص) نقل شده است که خداوند جز صوت مؤذنین و قرائت قرآن با صوت زیبا، به چیزی از اهل زمین گوش نمی‌دهد (ر.ک؛ علم الهدی، ۱۹۹۸، ج ۲: ۴۵۷) و خداوند به صدایی گوش نمی‌دهد مگر پیامبری که قرآن را با صوت زیبا قرائت می‌کند و این به دلیل مداومت ایشان در قرائت قرآن است (ر.ک؛ شریف رضی، ۱۳۸۰: ۲۲۰).

پیامبر اکرم (ص) در نماز صدایش را به اندازه طاقت کسانی که پشت ایشان بودند بالا می‌برد (ر.ک؛ طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۲: ۳۹۵؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۶۱۵) و به کسانی که از ایشان درباره نحوه قرائت می‌پرسیدند، سفارش می‌کردند که قرائت خود را به حدی که اهل خانه بشنوند بالا برده و با صدای خوش و موزون قرائت کنند؛ زیرا خداوند صوت زیبایی را که آهنگ‌دار و موزون باشد دوست دارد (ر.ک؛ حر عاملی، ۱۴۱۴، ج ۳: ۷۵) در عین حال پیامبر اکرم (ص) از قرائت اهل فسق نهی کرده و این هشدار را به مسلمین داده است که بعد از این گروهی خواهند آمد که قرآن را با غناء خواهند خواند و قرآن از

گلوهاشان فراتر نمی‌رود و قلب‌هایشان وارونه است (ر.ک؛ کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۴: ۶۲۹)، معنای روایت این است که؛ به آنچه می‌خوانند عمل نمی‌کنند و به اطراف آنچه قرائت می‌کنند جمع نمی‌شوند (ر.ک؛ کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۴: ۶۳۰).

۲-۱-۶. ترتیل خوانی

ترتیل، قرائت با تانی و بدون عجله و بیان کامل حروف و حرکات آن است (ر.ک؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۱: ۲۶). قرائت با ترتیل از آدابی است که باعث تدبیر و تفکر در کلام الهی می‌شود، و معصومین (ع) همواره به آن توصیه فرموده‌اند، ایشان قرائت با ترتیل در آیه **﴿وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِیْلًا﴾** (مزمل / ۴) را تدبیر و اندیشیدن در آیات و نشانه‌های قرآن دانسته نه اینکه مانند شعر خواندن با سرعت باشد (ر.ک؛ ابن حیون، ۱۳۸۵، ج ۱: ۱۶۱). همچنین مفهوم ترتیل و حق تلاوت را مکث و درنگ هنگام قرائت، و زیبا خواندن قرآن دانسته‌اند: «و تُحَسِّنَ بِهٖ صَوْتِکَ» (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۶: ۲۰۸). به همین جهت است که از یک نفس خواندن سوره توحید نهی کرده‌اند (ر.ک؛ همان، ۲۰۷). معنای دیگری که برای ترتیل برشمرده‌اند؛ رعایت کردن وقف تام و حسن وقف در حال قرائت است (ر.ک؛ وافی، ۱۴۰۶، ج ۸: ۸۳۷؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۶۱۴) تا معنای کلام مفهوم گردد.

همچنین خواندن قرآن باید طوری باشد که دل‌های سخت و قلوب قاسیه به فزع و دهشت افکنده شود. اگر خواندن توأم با تأمل و تانی نباشد و به قصد ختم سوره‌ها و بدون اندیشه و عبرت آموزی و دریافت معانی و مفاهیم کتاب خدا صورت گیرد بهره کامل از آیات قرآن نخواهد برد و ارزش و پاداش زیادی به دنبال نخواهد داشت (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹: ۲۱۶) به همین دلیل برای قرائت با ترتیل پاداش زیادی ذکر کرده‌اند: که هر کس صد آیه از روی مصحف، همراه با ترتیل و خشوع بخواند، ثواب اعمال نیک اهل زمین و هر کس دویست آیه بخواند ثواب اعمال اهل آسمان و زمین برای او نوشته می‌شود (ر.ک؛ شعیری، بی تا: ۴۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹: ۲۰).

۲-۱-۷. مداومت بر دعای قبل و بعد از قرائت

از آداب دیگر قرائت، دعای قبل و بعد از تلاوت است. این نکته نیز در سیره امامان معصوم (ع) مشهود است. امیرالمؤمنین (ع) در سخنان خود به این امر توجه داشته و قرائت قرآن را فرصتی مغتنم برای دعا کردن می‌دانند. همچنین ایشان ادعیه‌ای را برای ختم قرآن قرائت می‌کردند، مانند: «اللهم اشرح بالقرآن صدري و استعمل بالقرآن بصري و اطلق بالقرآن لساني و أعني عليه ما أبقيتني فإنه لا حول و لا قوة إلا بك» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹: ۲۰۹).

از معصومین (ع) ادعیه بسیاری برای شروع یا ختم قرآن نقل شده‌است، از جمله؛ دعای پیامبر اکرم (ص) در زمان فراغت از قرائت قرآن (ر.ک؛ طبرسی، ۱۴۱۲: ۳۴۲) دعای امام علی (ع) در زمان ختم قرآن (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹: ۲۰۶؛ طوسی، ۱۴۱۱، ج ۱: ۳۲۳؛ سماهیچی، ۱۳۹۶: ۳۸۹) دعای امام سجاد (ع) در زمان ختم قرآن، (ر.ک؛ امام سجاد، ۱۳۷۶: ۱۷۶-۱۸۲) دعای امام جعفر صادق (ع) در آغاز قرائت (ر.ک؛ نوری، ۱۴۰۸، ج ۴: ۳۷۵-۳۷۷) و دعای امام موسی کاظم، در ختم قرآن (ر.ک؛ نوری، ۱۴۰۸، ج ۴: ۳۸۰-۳۸۲). همچنین مجموعه‌ای از ادعیه‌های مربوط به اوقات قرائت توسط ابطحی در کتاب جامع الاخبار و الآثار جمع آوری شده‌است (ر.ک؛ ۱۴۱۱، ج ۱: ۲۴۵).

۲-۱-۸. استعاذه و تسمیه قبل از قرائت

استعاذه در لغت به معنای پناه بردن و مقصود از آن گفتن «اعوذ بالله من الشیطان الرجیم» است. بر اثر استعاذه، فکر و دل از وسوسه‌ها پاک گشته فارغ البال وارد حوزه ملکوت الهی می‌شود (ر.ک؛ نقی پور فر، ۱۳۸۱: ۱۷۳). گفتن استعاذه از دیگر توصیه‌های اهل بیت برای تلاوت است و این الهام گرفته از خود قرآن است که «وَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ» (نحل / ۹۸) ائمه (ع) نیز به این توصیه قرآن عمل کرده و قبل از قرائت قرآن استعاذه می‌نمودند. پس شایسته است کسی که خداوند را با قرائت

قرآن می‌خواند ابتدا استعاذه نماید؛ زیرا شیطان بر کسانی که ایمان آورده و به خداوند توکل کرده‌اند سلطه‌ای ندارد (ر.ک؛ کفعمی، ۱۴۰۵: ۲۱۸). همچنین پناه بردن به خداوند از شر شیطان رجیم با استعاذه به عنوان خبیث‌ترین شیاطینی که از آن خبر داده شده؛ توصیه‌ای است که امام صادق (ع) به پیروان خود کرده‌اند (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹: ۲۱۵) و نیز فرموده‌اند: هرگاه در حالت توجه و حضور قرار گرفتید با استعاذه از شر شیطان به خدا پناه ببرید (ر.ک؛ ابن حیون، ۱۳۸۵، ج ۱: ۱۵۷). ائمه در مقام عمل نیز به استعاذه قبل از قرائت قرآن التزام داشتند؛ امام موسی کاظم (ع) در احتجاجات خود با هارون الرشید، هرگاه به آیه‌ای استشهاد می‌کرد ابتدا استعاذه و تسمیه و بعد آیه را قرائت می‌نمود (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹: ۲۰۸) و امام جعفر صادق (ع) در نماز قبل شروع قرائت حمد ابتدا با صدای بلند استعاذه نموده و بعد تسمیه را بلند می‌خواند (ر.ک؛ حمیری، ۱۴۱۳: ۱۲۴).

بعد از استعاذه، تسمیه از آداب ابتدایی قرائت است، بنابراین قاری ملزم است قبل از قرائت ابتدا «بسم الله الرحمن الرحیم» را بخواند، زیرا شروع تمام کتب آسمانی با تسمیه است و بنا بر بیان اهل بیت خواندن آن قاری را از بلاهای آسمان و زمین محفوظ می‌دارد (ر.ک؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۳: ۳۱۳)؛ و درهای معصیت با استعاذه بسته و درهای طاعت با تسمیه باز می‌شود (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹: ۲۱۶). بلند خواندن و آشکار کردن تسمیه نیز از مواردی است که معصومین (ع) در ابتدای به تسمیه مورد تاکید قرار داده‌اند؛ چرا که اهل بیت بر بلند خواندن تسمیه گرد آمده‌اند (ر.ک؛ نوری، ۱۴۰۸، ج ۴: ۱۸۹) و حق این است که آن را آشکارا ادا کنید زیرا خداوند در عظمت آن بیان داشته: **(وَإِذَا ذَكَرْتَ رَبَّكَ فِي الْقُرْآنِ وَحْدَهُ وَتَوَاعَلَىٰ أَدْبَارِهِمْ نُفُورًا)** (اسراء / ۴۶) مشرکان قریش هرگاه پیامبر با قرآن تهجد می‌کرد به قرائت ایشان گوش می‌دادند، زمانی که به «بسم الله الرحمن الرحیم» می‌رسید از پشت ایشان فرار و وقتی از این آیه رد می‌شد باز می‌گشتند و گوش فرا می‌دادند (ر.ک؛ عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۲۹۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۲: ۷۴ و ۸۰). در سیره

ایشان نیز اهمیت این موضوع نمایان است، که پیامبر در قرائت نماز «بسم الله الرحمن الرحیم» را بلند قرائت می‌کرد (ر.ک؛ نوری، ۱۴۰۸، ج ۴: ۱۸۶).

۲-۲. آداب باطنی ارتباط با قرآن کریم

آداب ظاهری که در بخش قبل بدان پرداخته شد، از مطالبی است که در روایات فریقین تا حدودی به آن تاکید شده است و بیشتر مطالب آن مشترک در مکتب اهل بیت و سایر فرق اسلامی است. مطلبی که از این بخش به بعد بدان پرداخته می‌شود به صورت خاص در مکتب اهل بیت علیهم السلام مورد تاکید ویژه قرار داد. این بخش از آداب است که بخش قبلی را تکمیل می‌نماید و در واقع برقراری ارتباط موثر با قرآن کریم را تحقق می‌بخشد. اگر مسلمانی بتواند آداب باطنی ارتباط با قرآن کریم را در کنار آداب ظاهری رعایت کند، از نظر اهل بیت توانسته است به جبل متین الهی تمسک بجوید و مقدمات رستگاری خود در دنیا و آخرت را فراهم کند.

۲-۲-۱. اخلاص در برقراری ارتباط با قرآن کریم

داشتن اخلاص در برقراری ارتباط با قرآن کریم در مکتب اهل بیت اهمیت فراوانی دارد؛ یعنی انسان وقتی می‌خواهد با قرآن ارتباط برقرار کند صرفاً برای کسب هدایت و رسیدن به خداوند باشد و نه هیچ امر دنیایی دیگری. در در مکتب اهل بیت کسی که با قرائت قرآن نزد پیشوای ظالم، قصد کسب درآمد داشته باشد به اندازه هر حرفی که قرائت می‌کند، و مستمع به اندازه هر حرفی که می‌شنود مورد لعن قرار می‌گیرد (ر.ک؛ مفید، ۱۴۱۳: ۲۶۲) و بیان شده چه بسا قاریانی که قرآن را قرائت می‌کنند اما قرآن آنها را لعنت می‌کند (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹: ۱۸۵). در معنای حدیث فوق به شغل و اشتغال اشاره شده تا قرآن وسیله کسب و اشتغال قرار نگیرد بلکه خواننده و تلاوت شود، یعنی پی‌گیری و پیروی (ر.ک؛ راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۴۴۵). همچنین عقوبت قرائت

قرآن برای کسب معیشت و شهرت، محشور شدن قاری در روز قیامت با صورتی بدون گوشت (ر.ک؛ بحارالانوار، ج ۷: ۲۲۲)، رویی سیاه و در حالی که قرآن پشت سر او ناله می‌دهد (ر.ک؛ ابن بابویه، ۱۴۰۶: ۲۸۶) و جهنمی شدن این دسته از قاریان است (ر.ک؛ صدوق، ۱۳۶۲، ج ۱: ۱۱۱). و تنها راه نجات از عقوبت خداوند برای قاری که قرآن را برای کسب ظواهر زندگی دنیایی بخواند توبه است (ر.ک؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۴: ۱۲).

بنابراین اهل بیت قاریانی را که با قرائت قرآن از حکومت اجرت دریافت می‌کنند و به وسیله آن بر مردم بزرگی می‌کنند را مذمت کرده (ر.ک؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۶۲۷) و بیشتر منافقان امتشان را از قراء قرآن قلمداد کرده‌اند که در امر قرائت قرآن اخلاص ندارند، (ر.ک؛ کفعمی، ۱۴۰۵: ۵۸) و در وصف احوالات آنان در جهنم این گونه بیان داشته‌اند که به وسیله رحاء که از آهن است بر سرهای قراء و علمای مجرم کوبیده می‌شود (ر.ک؛ شعیری، بی تا: ۴۸).

۲-۲-۲. تدبّر در آیات

قرآن به عنوان کتاب هدایت، حاوی ناب‌ترین برنامه‌های هدایتی برای زندگی انسان است که تنها راه وصول به این مفاهیم متعالی دقت و تدبّر در آیات است. خداوند در ۷۵ مورد از آیات متعدد قرآن، به تدبّر و تفکر در آیات قرآن تاکید نموده است که آیه (أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَىٰ قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا) (محمد/ ۲۴) مصداق بارزی برای دعوت و توصیه به تدبّر و تفکر در آیات قرآن بوده و در مقام توییح و ملامت کسانی است که تعمق و تدبّر در این مصحف شریف ندارند.

اهل بیت علیهم السلام به تاسی از آیات قرآن به تفکر و تعمق در آیات قرآن بسیار تاکید کرده‌اند تا از رهاورد این دقت نظر، معارف عالیه آن را دریافت کنند و این گونه اذعان نموده‌اند که آیات قرآن گنج‌های الهی هستند هر چه از این خزینه باز شود در آن نظر کنید. قرآن پیام‌آمیز که آن بهترین سخن است و در آن تدبّر و تفکر کنید که بهار

دل‌هاست و از نور آن شفا بگیرید که آن شفای قلب-هاست و تلاوت آن را نیکو بدارید که سودمندترین سرگذشت‌هاست (ر.ک؛ شریف رضی، ۱۴۱۴، خطبه ۱۱۰: ۱۶۴) نیز در آیات قرآن تدبّر کنید و به وسیله آن عبرت بگیرید؛ چرا که تدبّر در آن رساترین عبرت‌هاست (ر.ک؛ تمیمی، ۱۴۱۰: ۳۱۸) و معتقد بر این بودند قرائتی که در آن تدبّر نباشد خیری ندارد (ر.ک؛ ابن اشعث، بی‌تا: ۲۳۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹: ۲۱۱).

دعا و خواست ایشان از خداوند در آغاز و یا پایان قرائت نیز مربوط همین امر بوده‌است؛ که توفیق فهم آیات و تدبّر و عبرت‌گیری از آن و اینکه در هنگام قرائت بر قلبشان مهر غفلت و بر چشمشان حجاب و پوشش نباشد و قرائتشان، قرائتی بدون تدبّر و نگاهشان با غفلت نباشد (ر.ک؛ حکیمی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۱۵۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹: ۲۰۷). نیز در وصف مقام قاریانی که قرآن محور تمام امورات زندگی‌شان بوده این گونه بیان داشته‌اند که خداوند بخاطر اینان بلا را دور می‌کند و از آسمان باران نازل می‌کند و اینان در میان قراء قرآن، با ارزش‌تر از طلای سرخ رنگ هستند (ر.ک؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۶۲۷).

ائمه (ع) خود نیز در مقام عمل متخلق به تدبّر در آیات قرآن بوده‌اند، امام صادق (ع) به یکی از یاران خود فرمود؛ سوره یونس را بخوان تا به آیه **﴿لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَ زِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ﴾** (یونس/۲۶) سپس فرمود کافی است (ر.ک؛ عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۱۱۹). در واقع معصومین برای رهیافت به کنه مفاهیم و معارف قرآن همواره با آیات قرآن ممارست داشته‌اند و نیز امام رضا (ع) در جواب سؤالات مامون به آیات قرآن استناد می‌کرد، همچنین ایشان قرآن را در سه روز ختم می‌کرد و می‌فرمود؛ اگر بخوادم در کمتر از سه روز نیز ختم می‌کنم اما هیچ آیه‌ای نیست که به آن برسم و در آن نیاندیشم (ر.ک؛ صدوق، ۱۳۷۸، ج ۲: ۱۸۰).

۲-۲-۳. رقت قلب و خشوع دل

محزون و با خضوع خواندن قرآن نزد اهل بیت (ع) آن قدر اهمیت دارد که قرائت بدون خضوع را کوچک شمردن مقام خداوند متعال و موجب خسران عظیم دانسته‌اند؛ چرا که شیطان وقتی از انسان فرار می‌کند که قلب انسان خاشع شود (ر.ک؛ کفعمی، ۱۴۰۵: ۲۸). گاهی پیامبر اکرم آیاتی را بر مردم قرائت می‌کردند و آنان را تشویق به گریه و یا حداقل تباکی می‌نمودند و جزای آن را نیز بهشت می‌دانستند (ر.ک؛ ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۵۴۵)، این سفارش در سیره عملی ائمه (ع) نیز به خوبی مشهود است که ایشان از قاری خواسته‌اند تا قرآن را برایشان محزون بخواند (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹: ۲۱۶)، تا جایی که وقتی نزد علی (ع) آیاتی از قرآن تلاوت می‌شد آن حضرت می‌گریستند (ر.ک؛ سنن ترمذی، ۱۴۰۳، ج ۵: ۲۳۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹: ۲۰۶) و یا امام موسی کاظم (ع) قرائشان بسیار محزون بود و وقتی قرائت می‌کردند گویی که انسانی مخاطب ایشان بود (ر.ک؛ حرعاملی، ۱۳۹۱، ج ۳: ۸۵۷). همچنین از درخواست‌های معصومین توفیق محزون و متواضعانه خواندن قرآن است (ر.ک؛ طبرسی، ۱۴۱۲: ۳۴۲؛ نوری، ۱۴۰۸، ج ۴: ۳۷۵). ایشان ثواب‌های زیادی بر قرائت با حزن برشمرده‌اند (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹: ۲۰).

یکی از نتایج قرائت محزون و خاشعانه تاثیرپذیری فراوان انسان از قرآن است که مصداق‌های این موضوع نیز در سیره ائمه (ع) به خوبی مشهود است، به عنوان مثال وقتی امام صادق (ع) آیه **(تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ)** (قصص/۸۳) را قرائت نمود و فرمود به خدا قسم آرزوها با این آیه رفت (ر.ک؛ نوری، ۱۴۰۸، ج ۴: ۲۷۷). نیز از ویژگی انسان‌های متقی قرائت با ترتیل قرآن و اندوهگین ساختن نفوس خود با آن می‌باشد (ر.ک؛ شریف رضی، ۱۴۱۴، خطبه ۱۹۳: ۳۰۴) پیامبر اکرم (ص) در حین تلاوت قرآن محزون شده و اشک از چشمانش خارج می‌شد (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹: ۲۱۶).

به جهت اهمیت زیبایی صوت است که ائمه (ع) در دعاهای خود از خداوند زیبایی قرائت، قرائتی که مورد رضای خداوند باشد و دوری از قرائت قرآن به صورت شعرخوانی را خواسته‌اند (ر.ک؛ نوری، ۱۴۰۸، ج ۴: ۳۷۵؛ طبرسی، ۱۴۱۲: ۳۴۲؛ حکیمی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۱۵۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹: ۲۰۷). نیز از ویژگی‌های متقین بیان شده است که شب هنگام به پا می‌خیزند و قرآن را با ترتیل می‌خوانند و با آن نفوس خود را اندوهگین می‌سازند (ر.ک؛ شریف رضی، ۱۴۱۴، خطبه ۱۹۳: ۳۰۴).

۲-۲-۴. محور قرار دادن قرآن در زندگی و پذیرش اوامر و نواهی آن

هدف و رسالت قرآن، نهادینه شدن و نصب العین قرار دادن دستورات این منشور الهی توسط انسان است. بنابراین سزاوار است مسلمان وقتی در پیشگاه قرآن قرار می‌گیرد، خود را مطیع اوامر و نواهی آن قرار دهد؛ چرا که عمل به قرآن از مهم‌ترین جنبه‌های قرائت آن است. قرآن حجت خداوند بر مخلوقات و پیمان خداوند بر بندگان برای اعتقاد و عمل به آن است (ر.ک؛ شریف رضی، ۱۴۱۴، خطبه ۱۸۳: ۲۶۶). از این جهت ائمه (ع) از خداوند خواسته‌اند که ایشان را پیروان اوامر و نواهی قرآن قرار دهد (ر.ک؛ نوری، ۱۴۰۸، ج ۴: ۳۸۰). امام علی (ع) فرموده است؛ در روز معاد ندا دهنده بانگ برآورد هر کس در گرو کشته خویش و محصول آن است، جز آنان که از محتوای قرآن عمل خود را اندوختند پس شما حیات خود را با قرآن و پیروی از آن کشتکاری کنید و از پروردگار خود از طریق قرآن راهنمایی بخواهید و از این کتاب الهی برای خود راهنمایی بطلبید و آراء خود را (که با قرآن هماهنگی ندارد) متهم بسازید و تمایلات بی‌اساس خود را در مقابل این کتاب الهی آلوده تلقی نمایید (ر.ک؛ شریف رضی، ۱۴۱۴، خطبه ۱۷۶: ۲۵۲).

ائمه (ع) از شقاوت در حمل قرآن، گمراهی در عمل، ستم در حکم کردن به آن و طغیان در راستی و کوتاهی در حق آن به خدا پناه می‌برده‌اند. تابع حلال‌ها و اجتناب از

حرام‌های آن، برپایی حدود و ادای فرائض و توانایی عمل به قرآن نیز از دیگر درخواست‌های ایشان بوده است (ر.ک؛ نوری، ۱۴۰۸، ج ۴: ۳۷۵-۳۷۶؛ طبرسی، ۱۴۱۲، ۳۴۲). همچنین خواسته‌اند قرائشان همراه با تفکر، و اندیشه آنها همراه با عبرت و پنداندوزی باشد و از کسانی قرارشان دهد که موعظه‌های قرآن را پذیرفتند و از معصیت‌های آن اجتناب کردند (ر.ک؛ حکیمی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۱۵۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹: ۲۰۷). ایشان متعاقباً پیروان خود را به چنگ زدن به طناب قرآن و دریافت خیر و پند آن و انجام حلال‌های آن و اجتناب از تحریم‌های آن و عبرت گرفتن از تجربیات آن، توصیه کرده‌اند (ر.ک؛ شریف رضی، ۱۴۱۴، نامه ۶۹: ۴۵۹). نیز فرمود خدا را خدا را درباره آنچه که از شما در حفظ و عمل به قرآن خواسته است و در مراعات عمل به حقوقی که نزد شما به ودیعت نهاده است (ر.ک؛ همان، خطبه ۸۶: ۱۱۷). خدا را خدا را از اینکه دیگران در عمل به قرآن بر شما پیشی بگیرند (ر.ک؛ شریف رضی، ۱۴۱۴، نامه ۴۷: ۴۲۲). بر این اساس پیامبر خاتم در روایات متعدد مردم را به چنگ زدن به قرآن، به عنوان شفیع انسان دعوت نموده و در این زمینه می‌فرماید: «مَنْ جَعَلَهُ أَمَامَهُ قَادَهُ إِلَى الْجَنَّةِ وَمَنْ جَعَلَهُ خَلْفَهُ سَاقَهُ إِلَى النَّارِ، وَ هُوَ الدَّلِيلُ يَدُلُّ عَلَى خَيْرٍ سَبِيلٍ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۲: ۴۴). در سیره امام رضا (ع) است که وقتی به آیه «سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى» می‌رسید، در نهران می‌گفت: سبحان ربی الاعلی. و چون آیه «یا ایها الذین آمنوا...» را تلاوت می‌کرد، آهسته می‌گفت: لییک اللهم لییک (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۲: ۳۴).

عمل به قرآن چنان نزد پیامبر (ص) و ائمه (ع) اهمیت داشته است که تا مسلمین آیات قرآن را یاد نمی‌گرفتند و به آن عمل نمی‌کردند، آیات دیگر را آموزش نمی‌دادند (ر.ک؛ شهید ثانی، ۱۴۰۹: ۳۶۸). و نیز عمل کردن به آیه‌ای که در آن نجات است و اجتناب کردن از اعمالی که در آیات باعث هلاکت انسان می‌شود را سفارش نموده است (ر.ک؛ صافی، ۱۴۱۵، ج ۱: ۱۷). و از درخواست‌های ایشان از خداوند بعد از ختم قرآن،

شرح صدر (ر.ک؛ طوسی، ۱۴۱۱، ج ۱: ۳۲۳)، تدبر در آیات و عمل به آن در ساعات شبانه روز و نیز توفیق جمع شدن برای عمل بوده است (ر.ک؛ نوری، ۱۴۰۸، ج ۴: ۳۸۰).

ائمه (ع) علاوه بر توصیه به عمل به قرآن، پاداشی نیز برای قاری و حامل آن بر شمرده‌اند از جمله؛ بهره‌مندی از باغ‌های بهشتی و وجود نوری در گلو که فقط در جهنم انسان را ترک می‌کند (ر.ک؛ نوری، ۱۴۰۸، ج ۴: ۲۵۴) و مشمول اکرام خداوند شدن (ر.ک؛ نوری، ۱۴۰۸، ج ۴: ۲۲۴). در مقابل برای عمل نکردن به قرآن نیز عواقبی را برای قاری قرآن بیان داشته‌اند که مستوجب عقوبت خداوند و هم مقام شدن با یهود و نصاری از جمله آن می‌باشد (ر.ک؛ حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۶: ۱۸۳). همچنین ایشان عمل نکردن به قرآن و دور نشدن از گناهان را دلیل قرائت نکردن قرآن دانسته‌اند (ر.ک؛ پاینده، ۱۳۸۲: ۴۹۸). عمل به محکومات قرآن، ایمان به متشابها و دوری از تاویل قرآن از سفارشات ایشان به امت خود بوده است (ر.ک؛ ابن بابویه، ۱۳۶۳، ج ۱: ۱۶۴). همچنین امام صادق (ع) نحوه قرائت ترتیل را، طلب رحمت در آیات مربوط بهشت و پناه بردن به خدا در آیات مربوط به عذاب و گفتن لیبیک در آیاتی که خطاب «ایها الناس و ایها الذین آمنوا» آمده، دانسته است (ر.ک؛ حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۶: ۶۹).

بنابراین شاخصه امت قرآنی الگو قرار دادن این کتاب آسمانی در تمام جوانب زندگی فردی و اجتماعی است، به این وسیله قرآن هیچ‌گاه دچار مهجوریتی که از آن در قیامت شکایت خواهد کرد، نخواهد شد (ر.ک؛ ابن ابی زینب، ۱۳۷۹: ۴۶). راه این که خدا ولی انسان باشد، این است که انسان باید صالح بشود و تا صالح نگردد تحت ولایت الله نخواهد بود و خدا هم تولی او را نخواهد پذیرفت و بهترین راه صلاح هم انس با قرآن است. اگر کسی به قرآن عمل کند، صالح می‌شود و اگر خداوند بخواهد ولی کسی بشود از راه قرآن ولایت و تدبیر او را اعمال می‌کند... قرآن حبل الهی است که انس با آن و تدبر در آن و ایمان و عمل به آن، انسان را بالا می‌برد و به مقام صالحین ملحق می‌سازد تا مستقیماً تحت ولایت الله قرار گیرد (ر.ک؛ جوادی آملی، ۱۳۸۵: ۲۴۰).

۲-۲-۵. تعامل با قرآن به عنوان هادی زنده و زندگی ساز

بر اساس تعاملی که در سیره اهل بیت نسبت به قرآن دیده می‌شود، به راحتی می‌توان دید که ایشان قرآن را به عنوان یک موجود زنده‌ای که می‌توان با او ارتباط برقرار کرد و از او هدایت یافت و حتی با او سخن گفت، می‌دانسته‌اند و در رفتار و گفتار خود بر این امر تأکید کرده‌اند. در مکتب اهل بیت قاری در آیاتی که خداوند وعده بهشت را به بندگان خود می‌دهد آن را از خداوند طلب نماید و در آیاتی که مربوط به عذاب است، از آن به خداوند پناه ببرد و در آیاتی که خطاب ایها الناس و ایها الذین آمنوا است، در جواب لبیک بگوید (ر.ک؛ حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۶: ۶۹).

در سیره امام رضا(ع) در تعامل با قرآن چنین آمده‌است که ایشان در حین قرائت قرآن وقتی به آیات بهشت و جهنم می‌رسید آن را از خداوند درخواست و از آتش دوزخ به خداوند پناه می‌برد، هر گاه سوره توحید را می‌خواند سه بار می‌گفت این است خدای من، هر گاه سوره کافرون را می‌خواند می‌فرمود: خدای من الله و دین من اسلام است و هر گاه سوره تین را قرائت می‌کرد می‌فرمود: بله من از شاهدان به آن هستم و هر گاه (لا اُقسِمُ بِیَوْمِ الْقِیَامَةِ) (قیامت/۱) را می‌خواند، می‌فرمود: منزهی تو خدایا و بعد از سوره حمد، الحمد لله رب العالمین می‌گفت (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹: ۲۱۸-۲۱۹).

این موضوع را به راحتی در دعاهای ائمه در ارتباط با قرآن نیز به خوبی می‌توان مشاهده کرد؛ ائمه به عنوان اهل قرآن و کسانی که به فضل قرآن شرافت داده شده‌اند و حامل معارف قرآن هستند، از خداوند می‌خواستند تا دل‌هایشان را با انوار لطفش بگشاید (ر.ک؛ نوری، ۱۴۰۸، ج ۴: ۳۷۹) و به واسطه قرآن قلوب‌شان را از آلودگی‌های گناه پاک و گناهی را که بر اساس هوای نفس وارد شده به واسطه قرآن بپوشاند (ر.ک؛ همان، ص ۳۸۰). از خداوند می‌خواستند به برکت قرآن گناهانشان را بخشیده و ثوابشان را با قرائت آن زیاد گردانند، پیشامدها و آفات روزگارشان را برطرف نماید (ر.ک؛ نوری، ۱۴۰۸، ج ۴: ۳۷۹). قرار دادن قرآن به عنوان بهترین وسیله و شفیع برای رسیدن به بالاترین

منازل کرامت و نردبانی برای عروج به جایگاه سلامت و سببی برای دریافت پاداش در عرصه قیامت، و وسیله‌ای برای بهره‌مندی از نعیم دارالمقام بهشت نیز درخواست ایشان بوده است (ر.ک؛ علی بن الحسین، ۱۳۷۶: ۱۷۸).

همچنین از خداوند خواسته‌اند چشمانشان را با قرائت قرآن نورانی و سینه و زبانشان را با قرآن بگشاید (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹: ۲۰۹) و قرآن را مونس ایشان در قبر و حشر قرار دهد (ر.ک؛ طبرسی، ۱۴۱۲: ۳۴۲؛ نوری، ۱۴۰۸، ج ۴: ۳۸۰) نیز خضوع خاضعان در قرائت قرآن (ر.ک؛ طبرسی، ۱۴۱۲: ۳۴۲) و دریافت شیرینی تلاوت و نشاط در برپایی آن و خشوع در تلاوت نیز خواست ایشان در طی برقراری این رابطه دوسویه بوده است (ر.ک؛ نوری، ۱۴۰۸، ج ۴: ۳۷۵).

بر مبنای سیره و رهنمودهای اهل بیت (ع) از جمله تعاملات دو سویه بین قاری و قرآن، ایجاد پیوند و تالیف در قلوب مسلمین است و وجود اختلاف بین آنها، به دلیل قرائت نکردن قرآن است (ر.ک؛ ابن ابی جمهور، ۱۴۰۵، ج ۴: ۱۱۵؛ مجلسی، ج ۸۹: ۲۱۶). یعنی تاثیرگذاری قرآن در قلوب مسلمین حاصل ممزوج شدن قرائت قرآن با تفکر و عمل می‌باشد. همچنین ایشان قرائت قرآن را طبق آیه *(...وَشِفَاءٌ لِّمَا فِي الصُّدُورِ)* (یونس / ۵۷) برای شفاي دل‌ها توصیه کرده‌اند (ر.ک؛ عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۱۲۴؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۶۰۰). نیز توصیه آنان بر این بود که از قرآن برای دردهایتان شفا بطلبید و در مشقت‌ها از آن یاری بخواهید؛ زیرا درمان بزرگترین دردها، از کفر، نفاق و انحراف و گمراهی در آن است (ر.ک؛ شریف رضی، ۱۴۱۴، خطبه ۱۷۶: ۲۵۲). بنابراین از دیدگاه اهل بیت قرآن محور و اصل اساسی برنامه زندگی آنان بوده است.

نتیجه گیری

اهل بیت علیهم السلام به عنوان ثقل اصغر قرآن کریم تنها کسانی هستند که به بهترین شکل می توانند نحوه برقراری ارتباط با قرآن کریم را بیان کنند؛ ارتباطی که می تواند انسان را به قرآن وصل کند و او را به صراط مستقیم الهی برساند.

برقراری ارتباط موثر با قرآن کریم در مکتب اهل بیت لوازمی دارد که از آداب ظاهری شروع می شود و با آداب باطنی تکمیل می شود. با وجود اینکه که آداب ظاهری از قبیل طهارت داشتن در هنگام قرائت قرآن از قبیل دور شدن از آلودگی ها و وضو داشتن، مسواک زدن قبل از قرائت قرآن کریم، نگاه کردن به قرآن در هنگام تلاوت، سکوت در هنگام قرائت قرآن، با صدای حسن و حزین قرآن را تلاوت کردن، به صورت ترتیل قرآن را قرائت کردن، ملتزم بودن به دعای قبل و بعد از قرائت، و استعاذه و بسمه در ابتدای قرائت از آداب ظاهری ضروری قرائت قرآن است ولی به هیچ وجه در ایجاد ارتباطی مؤثر و سازنده میان قرآن کریم و انسان مسلمان کافی نیست و این آداب ظاهری نیاز به مکمل دارد.

مکمل آداب ظاهری مسأله ای است که در مکتب اهل بیت بدان توجه بسیاری شده و بر آن تاکید فراوان رفته است. گفتار و رفتار ائمه علیهم السلام درباره قرآن به خوبی بیانگر این مسأله است. در مکتب اهل بیت برقراری رابطه موثر نیاز به لوازم دیگری نیز دارد که ذیل عنوان آداب باطنی برقراری ارتباط مؤثر با قرآن می توان نام گذاری کرد. آدابی از قبیل اخلاص داشتن در قرائت، با تدبیر قرائت کردن و توجه به مفاهیم و مدالیل آیات قرآن، تلاش در جهت داشتن رقت قلب و خضوع در هنگام تلاوت، توجه به اوامر و نواهی قرآن کریم و خود را مخاطب این اوامر و نواهی دانستن و به عبارتی قرآن را محور زندگی و تعیین کننده تمامی مسائل در زندگی دانستن و در نهایت پذیرفتن قرآن به عنوان یک هادی ای که زنده است و در زندگی انسان وجود دارد و به بهترین نحو می تواند او را به صراط مستقیم هدایت کند.

منابع و مأخذ

قرآن کریم

- ابن ابی زینب، محمد بن ابراهیم. (۱۳۹۷ق.). *الغیبه (للعنمانی)*، چاپ اول. محقق: علی اکبر غفاری. تهران: نشر صدوق.
- ابن ادريس، محمد بن احمد محقق. (۱۴۱۰ق.). *السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی (و المستطرفات)*. چاپ دوم. تحقیق: حسن بن احمد الموسوی. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- ابن اشعث، محمد بن محمد. (بی تا). *الجفریات (الأشعثیات)*. چاپ اول. تهران: مکتبه النینوی الحدیثه.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۸ق.). *عیون اخبار الرضا (ع)*. چاپ اول. تهران: نشر جهان.
- _____ (۱۳۶۲ ش.). *الخصال*. تحقیق: علی اکبر غفاری. چاپ اول. قم: جامعه مدرسین.
- _____ (۱۴۰۶ ق.). *ثواب الأعمال و عقاب الأعمال*. چاپ دوم. قم: دارالشریف الرضی.
- _____ (۱۴۱۳ ق.). *من لا یحضره الفقیه*. چاپ دوم. تحقیق علی اکبر غفاری. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی. (۱۳۸۵ق.). *دعائم الإسلام*. چاپ دوم. تحقیق آصف فیضی. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ ق.). *لسان العرب*. چاپ سوم. تحقیق جمال الدین میردامادی. بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع. دار صادر.
- بحرانی، سیدهاشم. (۱۴۱۲ق.). *البرهان فی تفسیر القرآن*. چاپ اول. بیروت: دارالهادی.
- برقی، احمد بن محمد بن خالد. (۱۳۷۱ق.). *المحاسن*. چاپ دوم. تحقیق جلال الدین محدث. قم: دار الکتب الإسلامیه.
- بیگلری، حسن. (بی تا). *سر البیان فی علم القرآن*. چاپ پنجم. بی جا: کتابخانه سنایی.

- پاینده، ابوالقاسم. (۱۳۸۲ش.). *نهج الفصاحه*. تهران: دنیای دانش.
- ترمذی، محمد بن عیسی بن سوره. (۱۴۰۳-۱۹۸۳م.). *سنن ترمذی*. بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
- تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد. (۱۴۱۰ق.). *غرر الحکم و درر الکلم*. چاپ دوم. تحقیق سیدمهدی رجائی. قم: دارالکتاب الإسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۶ش.). *قرآن در قرآن*. قم: نشر اسری.
- حراملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق.). *وسائل الشیعه*. تحقیق مؤسسه آل البيت علیهم السلام. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- حراملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق.). *هدایة الأئمة إلى أحكام الأئمة علیهم السلام*. چاپ اول. تحقیق آستان قدس رضوی. بنیاد پژوهش‌های اسلامی. مشهد: آستانه الرضویه المقدسه. مجمع البحوث الإسلامیه.
- حکمت، عید الخفاجی. (۱۴۲۶/۲۰۰۵). *الإمام الباقر وأثره فی التفسیر*. چاپ اول. بیروت: مؤسسه البلاغ.
- حکیمی، محمدرضا. (۱۳۸۰ش.). *الحیاه*. ترجمه احمد آرام. چاپ اول. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حمیری، عبدالله بن جعفر. (۱۴۱۳ق.). *قرب الإسناد (ط-الحدیثه)*. چاپ اول. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۳۷۴ش.). *ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن*. چاپ دوم. تحقیق غلامرضا خسروی حسینی. تهران: مرتضوی.
- رکنی یزدی، محمد مهدی. (۱۳۷۹ش.). *آشنایی با علوم قرآنی*. چاپ اول. مشهد: آستان قدس / تهران: سمت.
- سماهیجی، عبد الله بن صالح. رسولی، هاشم. (۱۳۹۶ق.). *صحیفه العلویه و التحفه المرتضویه*. چاپ سوم. تحقیق هاشم رسولی. تهران: انتشارات اسلامی.

شریف الرضی، محمد بن حسین. (۱۴۱۴ق.). *نهج البلاغه*. چاپ اول. قم: انتشارات هجرت.

_____ (۱۴۲۲ ق / ۱۳۸۰ ش.). *المجازات النبویه*. چاپ اول. تحقیق صبحی صالح. قم: دار الحدیث.

شعیری، محمد بن محمد. (بی تا.). *جامع الأخبار*. چاپ اول. نجف: مطبعه حیدریه. شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۰۹ ق.). *منیة المرید*. تحقیق رضا مختاری. قم: مکتب الإعلام الاسلامی.

صدر، حسن. (۱۳۷۰ق.). *تأسیس الشیعه*. کاظمیه: دارالکتب العراقیه. صفار، محمد بن حسن. (۱۴۰۴ق.). *بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد صلی الله علیهم*. تحقیق محسن بن عباسعلی کوجه باغی. چاپ دوم. قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.

طباطبائی، محمدحسین. (۱۳۵۳ش.). *قرآن در اسلام*. تهران: دارالکتب الاسلامیه. _____ (۱۴۱۷ ق.). *المیزان فی تفسیر القرآن*. چاپ پنجم. قم: دفتر

انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم. طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۰۳ق.). *الإحتجاج علی أهل اللجاج*. چاپ اول. تحقیق محمدباقر خراسان. مشهد: نشر مرتضی.

طبرسی، حسن بن فضل. (۱۴۱۲ ق - ۱۳۷۰ ش.). *مکارم الأخلاق*. چاپ چهارم. قم: شریف رضی.

طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲ ش.). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. چاپ سوم. تحقیق محمدجواد بلاغی. تهران: انتشارات ناصر خسرو.

طوسی، محمد بن الحسن. (۱۴۱۴ق.). *الامالی*. چاپ اول. قم: دارالثقافه. _____ (۱۴۱۱ ق.). *مصباح المتهد و سلاح المتعبد*. چاپ اول. بیروت:

- علم الهدی، علی بن حسین. (۱۹۹۸م.). *أمالی المرتضی*. چاپ اول. تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم. قاهره: دار الفكر العربی.
- علی بن الحسین علیه السلام. (۱۳۷۶ش.). *الصحیفۃ السجادیه*. قم: دفتر نشر الهادی.
- عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ق.). *تفسیر التیاشی*. چاپ اول. تحقیق هاشم رسولی محلاتی. تهران: لمطبعة العلمیه.
- فتال نیشابوری، محمد بن احمد. (۱۳۷۵ش.). *روضۃ الواعظین و بصیرۃ المتعظین*. چاپ اول. قم: انتشارات رضی.
- فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی. (۱۴۰۶ق.). *وافی*. چاپ اول. اصفهان: انتشارات کتابخانه امام امیرالمومنین (ع).
- _____ . (۱۴۱۵ق.). *تفسیر الصافی*. چاپ دوم. تحقیق حسین اعلمی. تهران: مکتبه الصدر.
- قطب الدین راوندی، سعید بن هبئه الله. (۱۴۰۷ق.). *الدعوات (لراوندی) / سلوة الحزین*. قم: انتشارات مدرسه امام مهدی.
- _____ . (۱۴۰۵ق.). *فقه القرآن*. چاپ دوم. تحقیق احمد الحسینی و محمود مرعشی. قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۷ش.). *تفسیر قمی*. چاپ اول. قم: دارالکتاب.
- کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق. (۱۴۰۷ق.). *اصول الکافی*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- _____ . (۱۴۲۹ق.). *الکافی (ط-دارالحدیث) تحقیق دارالحدیث*. تهران: دارالحدیث.
- کفعمی، ابراهیم بن علی عاملی. (۱۴۰۵ق.). *المصباح للکفعمی (جنة الأمان الواقیة)*. چاپ دوم. قم: دارالرضی (زاهدی).
- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی. (۱۴۰۳ق.). *بحار الانوار*. چاپ اول. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

- _____ . (۱۴۰۴ق.). *مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول*. چاپ دوم. تحقیق هاشم رسول محلاتی. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- مجلسی، محمدتقی. (۱۴۰۶ق.). *روضه المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه (ط-القدیمه)*. چاپ دوم. تحقیق حسین موسوی کرمانی. قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانپور.
- مصطفوی، حسن. (۱۳۶۸ش.). *التحقیق فی کلمات القرآن*. چاپ اول. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق.). *الإختصاص*. تحقیق غفاری و محرمی زرنندی. قم: المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید.
- الموحد الابطحی الاصفهانی، محمدباقر بن المرتضی. (۱۴۱۱ق.). *جامع الاخبار و الاثر عن النبی و الائمه الاطهار*. قم: مؤسسه امام مهدی علیه السلام.
- نقی پورفر، ولی الله. (۱۳۸۱ش.). *پژوهشی پیرامون تدبیر در قرآن*. تهران: اسوه.
- نوری، حسین. (۱۴۰۸-۱۹۸۷ م.). *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*. چاپ اول. بیروت: مؤسسه آل البيت (ع) لإحياء التراث.
- ورام بن ابي فراس. (۱۳۶۹ش.). *مجموعه ورام*. چاپ اول. مشهد: انتشارات بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- هلالی، سلیم بن قیس. (۱۴۰۵ق.). *کتاب سلیم بن قیس الهالی*. چاپ اول. تحقیق انصاری زنجانی خوئینی. قم: الهادی.